

2. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Л., 1990.
3. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Р. Дашкевич // Зап. НТШ: іст.-філос. секції. – Львів, 1991. – Т. 222.
4. Історія України в документах і матеріалах / укл. М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 1.
5. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернігів, 1999.
6. Перегудов Ф. И. Введение в системный анализ: учеб. пособие для вузов / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
7. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998.
8. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: наук. видання / передм. Ю. А. Святця, відп. ред. В. А. Смолій / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
9. Стороженко І. С. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. / І. С. Стороженко // Київ. старовина. – 2005. – № 4.
10. Стороженко І. С. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. (продовження) / І. С. Стороженко // Київ. старовина. – 2005. – № 5.
11. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – К., 1970.
12. Чмихов М. О. Давня культура: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М. О. Чмихов. – К., 1994.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94 (477. 5) «1750–1760»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОМІСІЇ У СТАРОСАМАРСЬКОМУ РЕТРАНШЕМЕНТІ ЯК СКЛАДОВА ВЗАЄМОДІЇ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ТА КОША (1750–1760 рр.)

Стаття присвячена комісіям у Старосамарському ретраншементі як елементу взаємодії російських військових із запорозьким Кошем.

Ключові слова: комісія, Кіш, паланка, Старосамарський ретраншемент, російські солдати.

Статья посвящена комиссиям в Старосамарском ретраншементе как элементу взаимодействия российских военных с запорожским Кошем.

Ключевые слова: комиссия, Кош, паланка, Старосамарский ретраншемент, российские солдаты.

© О. А. Репан, 2012

This thesis is about commissions in Starosamarian retrenchment us element relations between Russian soldiers and zaporožian Kish.

Key words: commissions, Kish, palanka, Starosamarian retrenchment, Russian soldiers.

Вивчення історії Самарі – Богородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу має доволі давню традицію. У контексті своїх досліджень до неї зверталися такі історики, як А. Скальковський [16] та Д. Яворницький [19]. У даний час вивчення цього питання набуло динамізму, особливо з виходом у світ книги дніпропетровських краєзнавців В. Бінкевича та В. Каменко [7] і з початком систематичних розкопок, що проводяться археологами Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. Вже оприлюднено чимало статей із різних аспектів життя Старої Самарі [9, 11–12, 14, 18], каталог археологічних знахідок [13], побачили світ монографічні видання [8, 15], а сюжети про Стару Самарь–Богородичне включаються до книг з історії Дніпропетровська [10, 17],

Однак поки що не доводиться говорити про створення синтетичної історичної пам'ятки, оскільки потребують опрацювання значні масиви писемних джерел та археологічних розкопок, що ведуться на великій території фортеці та її посаду. Одним із джерельних комплексів, здатних пролити світло на відносини російських військових на півночі Вольностей Війська Запорозького низового із запорозьким Кошем, є архів останнього. Тут відклалося чимало справ, у яких в різних контекстах згадуються російські ландміліціонери та, меншою мірою, лівобережні козаки із залог Старосамарського та Лоц-Кам'янського ретраншементів, Сокильського, Біркутського та Кодацького редутів.

Попри зрозумілу непідлеглість російських військ на території Вольностей Кошу регулярно виникали непорозуміння між солдатами та місцевим населенням. Оскільки Старосамарський ретраншемент виступав центральним осередком для згаданих укріплень, то найчастіше комісії, які розглядали обоюсторонні претензії, працювали саме тут. Додатковою зручністю для російської сторони була наявність тут офіцерів – Український ландміліцький корпус не мав потреби спеціально відряджати людей. Для запорожців цей населений пункт так само був прийнятним, оскільки він розташовувався в добре обжитому куточку Вольностей.

Отже, механізмом, який би залагоджував конфлікти між російськими військовими та запорожцями, мали стати спільні комісії. За документами архіву Коша можна відтворити діяльність деяких із них. Перша з комісій зібралася у зв'язку з наміром січової старшини покарати поручика Серкова, який у 1755 р. «відзначився» тим, що за-

бирав майно в козаків. Предметом розгляду мало також стати вбивство козака кирилівського куреня Якова Швеця. Узгодивши проведення роботи комісії із керівництвом Українського ландміліцького корпусу, депутати від Коша Михайло Довбня та Іван Котляревський (писар) у серпні 1756 р. прибули до Старої Самарі. Проте їх спроба діяти за інструкцією наштовхнулася на явне небажання старосамарського коменданта – майора Парфенія Щетініна – провадити слідство. Під час вручення листа від кошового П. Щетінін заявив, що захворів, і поставив вимогу надати йому документи із претензіями щодо поручика Серкова. Але коли документ із звинувачення (реєстр претензій) був поданий, – майор висунув іншу умову. Він відмовлявся починати роботу комісії з розгляду справи Серкова, допоки Січ не представить двох козаків, які можуть бути причетні до вбивства російського солдата Кривенцова. При цьому П. Щетінін охарактеризував комісію як неправдиву (назвавши її «ложною») [3, арк. 1–1зв., 11].

Слід додати, що у присутності обвинувачуваного Серкова комендант не утримувався від образ на адресу запорозьких депутатів за вбивство козаками Кривенцова і погрожував так розібратися з позивачами поручика, що багато хто з них сам буде «батованъ кушать». Безумовно, січовики почувалися досить незручно в подібній ситуації. Як впливає з документального джерела, М. Довбня та І. Котляревський не мали досвіду такої взаємодії з росіянами, до того ж за кількісним показником російські офіцери, що брали участь у засіданнях, дещо домінували над запорожцями. Тому Кіш вислав до Старої Самарі Гаврила Шарія, досвід якого мав якимось виправити становище [3, арк. 2].

Робота комісії розпочалася з присяги офіцерів та запорозьких депутатів, після чого поручик Серков відмовився давати показання стосовно претензій, оскільки вони були оформлені реєстром. Він вимагав висування окремих претензій від кожного скривдженого, а це потребувало часу й затримало роботу комісії на три дні. Оскільки Серков продовжував заперечувати свою провину, комісії, на вимогу січовиків, довелося звернутися до командування Української лінії із проханням прислати деяких підлеглих Серкова для очної ставки [3, арк. 11–11зв.].

Врешті робота комісії завершилася безрезультатно: генерал-лейтенант Дев'єр не відпустив драгунів для очної ставки, вимагаючи від Коша знайти козаків Герасима Щербину та Григорія Задригу, а також відрядити колишнього кальміуського полковника Павла Нога – усі вони підозрювалися у справі про вбивство драгуна Кривенцова. Майнові справи, заявив генерал, є дрібними, а за відсутності козаків Щербини та Задриги продовжувати роботу комісії немає сенсу.

Пояснення Коша стосовно зникнення цих козаків не було прийняте до уваги [3, арк. 13–15зв., 20, 22, 26].

Наступною комісією, разом із розслідуванням вищезгадуваних крадіжок, розглядалась справа про перепродаж коней. Цікаво, що коли в січовій пушкарні були отримані свідчення М. Зозулі, який розповів про свою участь у злочинній діяльності майора, то завірити їх запросили росіян (найімовірніше, із Новосіченського ретраншементу) – прапорщика Трохима Кудрявцева та капітана Луку Раєвського [1, арк. 2 зв.]. Початкове слідство було доручено полковнику фон Гевіту. Комісія мала розглянути весь комплекс претензій до П. Щетініна та інших російських офіцерів – окрім крадіжки коней, їм ставили в провину й незаконне косіння сіна [1, арк. 40].

До розгляду було включено претензію кодацького паланкового осавула Микити Плакидіна, який переслідувався комендантом Лоц-Кам'янського ретраншементу поручиком Андрієм Зеленіним через особистий конфлікт із ним. Крім того, козаками був затриманий солдат А. Єнін – за спробу крадіжки худоби в Лоц-Кам'янці. З цього приводу поручик Зеленін погрожував козакові Метлинському, який передав крадія до паланки. Метлинський вимушений був виїхати до Нового Кодака. Відпущений же А. Єнін, ще з двома солдатами, із злочинним наміром прокрався на подвір'я Метлинського і вкрав пшеницю. Злочинців зупинили двоє козаків, але, відчуваючи безкарність та чисельну перевагу, одному з козаків солдати зламали руку, а другого побили. Крім того, пізніше Єнін побив хлопчика – сина одного із лоцкам'янських козаків, які намагалися його затримати [1, арк. 55–57, 76].

Слід сказати, що комісія збиралася неквапно. Так, приміром, з боку Коша клопотання щодо слідства датується травнем 1757 р. – між тим аж у лютому 1758 р. старосамарський комендант, підполковник Єршов, якому на цей час доручили скликання комісії, нарікає на відсутність аудитора, без якого розгляд справи неможливий [1, арк. 13, 51–2].

У березні 1758 р. комісія в Старій Самарі все ж таки зібралася. До неї з козацької сторони увійшли старшини Нестор Гаврилов, Андрій Семенович (Товстик) та писар Павло Зеленський. Запорозькі депутати отримали офіційну інструкцію діяти чесно й вимагати розслідування та відшкодування за згаданими вище справами [1, арк. 40, 63–63зв.].

Зазначимо, що склад комісії міг змінюватися. Наприклад, вже з літа російську сторону очолив майор Матвій Бровцин. Запорозьку делегацію (ймовірно, замість Н. Гаврилова) представляв старшина Гаврило Шарій [1, арк. 72, 79]. Так само міг змінюватися і предмет розгляду. Приміром, знято було з черги денної конфлікт між полко-

вим осавулом М. Плакидіним та поручиком А. Зеленіним у результаті їх примирення – натомість додалася справа про вбивство ландміліціонерами козака Якова Ляха. Вбивство було скоєно в травні 1756 р. – між тим тільки через два роки справа ледь зрушила з мертвої точки [1, арк. 88, 96; 2, арк. 15]. Складність полягала не в неможливості доведення провини (схоплені ландміліціонери зізналися в скоєному), а в інших причинах. Справа в тім, що обвинувачуваних було переправлено на Українську лінію, куди Кошу пропонували прислати свідків. Січ же повідомляла, що незаможні мешканці Лоц-Кам'янки просто не в змозі знайти гроші на таку подорож та своє утримання під час перебування на лінії [2, арк. 38, 42, 45 зв.].

Значно відрізнялася від попередніх комісія, що діяла в Старій Самарі навесні – влітку 1759 р. Після великої пожежі Січ сенатським указом одержала дозвіл на отримання заліза для ремонту куренів та оснащення кораблів, на яких запорожці несли розвідувальну морську службу. Такі запаси були у Старосамарському і, частково, Лоц-Кам'янському ретраншементах. У травні 1759 р. до Старої Самарі прибули отамани: Джереліївського куреня – Тихін Мовчан, Васюринського – Іван Горб та Уманського – Андрій За... (?), які мали отримати залізо. Для ведення писарських справ до комісарів приєдналися Григорій Лелека із січової канцелярії та Гаврило Шарій із Самарської паланки [4, арк. 2–2 зв.].

Обсяги заліза для Січі були виділені чималі – три тисячі пудів, до того ж тисяча пудів якорів. З якістю виникла неузгодженість: більша частина заліза виявилася горілою. Проте, за рапортами запорозьких делегатів, комендант Адріан Пловицький не тільки не чинив перешкод у виконанні сенатського указу, а й сприяв січовикам. Кошовий Олексій Білицький кілька разів надсилав А. Пловицькому вдячні листи, хвалив його у зверненнях до командира – графа П. Девієра. Більше того – Січ надсилала коменданту в подарунок, для підтримання його ініціативи, вино, тканини тощо. Курінні отамани, зі свого боку, теж мусили підтримувати цю взаємодію, для чого із Січі їм вислали «две барилки вина – простого и мускатель» [4, арк. 7, 9, 11, 13–14].

У липні 1759 р., завдяки порозумінню між усіма сторонами, робота комісії успішно завершилася. Залізо з Кодацької та Самарської паланок підводами було привезено на Січ. Частину його – 10 пудів цвяхів – Кіш виділив на ремонт Кодацької церкви, а по 10 пудів доставили кожному із запорозьких комісарів. Виходячи з цього розпорядження Січі стає зрозумілим, що така комісія не була чимось унікальним, оскільки в документі є згадка, що в минулому році «приемщики» отримали подібну винагороду [4, арк. 12, 20].

Вкрай заплутана бюрократична тяганина закрутилася навколо злочину, скоєного солдатами Старосамарського гарнізону Пилипом Черніковим та Михайлом Найдьоновим. Мешканці Одимківки ввіймали їх на гарячому: під час крадіжки худоби. Січню було висунуто вимогу щодо утворення комісії в Старій Самарі, із долученням аналогічної справи – про крадіжку волів артилеристом із Лоц-Ка'мянського ретраншементу Федором Пушкарьовим, якого затримали мешканці Старого Кодака [5, арк. 2, 37].

Проте спочатку справа цілком могла бути вирішена без утворення комісії та залучення високих інстанцій. Після того як порушників упіймали в Одимківці, Кіш, не без зловтіхи, надіслав коменданту Андрію Какуріну листа. Старшини нагадували, що «многожды» писали секунд-майору про кривди, які чинять його солдати мешканцям Вольностей. Проте покарання злодіїв та слідство над ще кількома солдатами гарнізону, які в 1761 р. вкрали у козаків та посполитих коней, цілком мог провести сам комендант. Однак А. Какурін, визнаючи очевидну провину П. Чернікова та М. Найдьонова, заперечив навіть існування тих солдат, проти яких були подані свідчення стосовно попередніх крадіжок. Самарська паланка, через неформальні контакти козаків та ландміліціонерів, володіла даними, за якими принаймні один з них, Маслов, служив у Старій Самарі при складах. Напштовхнувшись на відверте небажання А. Какуріна розслідувати справу, Кіш переніс її до командування Українського ландміліцького корпусу [5, арк. 2, 9, 14].

Втім на цьому етапі виникли свої ускладнення. Так, Кіш, не довіряючи коменданту, запропонував ландміліцьким керівникам провести слідство силами офіцерів Новосіченського ретраншементу. Однак генерал-майор Георг Меєр мав інше переконання: усі справи мають вирішуватися в Борисоглібській фортеці, де знаходився суд корпусу і до якої, на думку генерала, і відстань незначна – усього 70 верст [5, арк. 28].

Врешті-решт у серпні 1762 р. скарги Коша, подані київському генерал-губернатору І. Глебову, примусили сторони утворити комісію в Старій Самарі. З російського боку головував секунд-майор А. Пловицький, а Січ відправила для роботи в комісії колишнього військового осавула Пилипа Стягайла та писаря Кодацького перевозу Івана Ковалевського. Їм було надане розпорядження вимагати не тільки покарання для затриманих, але й компенсацію за попередні крадіжки [5, арк. 36–38, 42–43, 52].

Запорозькі депутати, забравши із Самарської паланки драгуна П. Чернікова та з Кодацької каноніра Ф. Пушкарьова, 18 серпня прибули до Старосамарського ретраншементу. За цей час відбулися деякі зміни: посаду коменданта зайняв майор Олександр Селі-

тренніков, який і зустрів їх. Він заявив, що слідство має бути відкладене, оскільки в Старій Самарі немає відповідної кількості офіцерів [5, арк. 50–51].

І знову Кіш вимушений був включитися в бюрократичну тягачину. Чергове звернення до генерал-майора Карла фон Штофельна завершилося не менш черговим наказом коменданту Старосамарського ретраншементу розпочати слідство. Проте після прибуття козацьких депутатів уже минуло більше місяця, і упродовж цього часу П. Стягайло з І. Ковалевським тричі намагалися «підштовхнути» роботу комісії. Втім запрацювала вона аж у листопаді, та й результат її, як і прогнозували запорозькі депутати, був не дуже втішним. Драгуна П. Чернікова визнали винним, але ключова вимога Січі – слідство над тими ландміліціонерами, на яких показав М. Найдьонов як на конокрадів, не було проведено. На цей час М. Найдьонова вже не було в живих, а його свідчення із Самарської паланки просто не прийняли [5, арк. 55–58, 65–69].

Менш тривалою була робота комісії у справі підпоручика Якіма Бруткова, який, служачи в Старій Самарі, замовив запорозцям Кіндрату Рясному та Хомі Кущу крадіжку 15 ногайських коней. Кіш, провівши слідство, 20 липня 1766 р. звернувся до генерал-майора Карла фон Штофельна із проханням повернути коней та покарати винних. Той відповів оперативно, і вже на початку серпня копія наказу про розслідування була в Січі. Справу з російської сторони доручили капітану Федору Васілісову, Кіш зі своєї сторони відрядив до Старосамарського ретраншементу писаря Кодацького перевозу Івана Мосуровського. Самарський полковник Яків Качалов виділив двох козаків як почет для депутата [6, арк. 19–19 зв., 23–24 зв., 30 зв.].

Основного фігуранта із запорозького боку, К. Рясного, переправили із Січі до Самарської паланки, щоб будь-якої миті він міг постати перед комісією. Комісія насправді почала діяти дуже оперативно, і вже 14 серпня 1766 р. І. Мосуровський доповів про перші результати військовому судді Павлу Головатому. Я. Брутков та його спільник, сержант Малєєв, визнали тільки те, що вони купили чотирьох коней у К. Рясного, але наміри їх, як вони стверджували, були цілком чесні й щирі: вони навіть не здогадувалися про зловмисний план Рясного. Пропозиції І. Мосуровського щодо очної ставки капітан Васілісов та підпоручик Чаплигін відкинули, обмежившись записом свідчень Я. Бруткова та пересиланням їх до канцелярії генерал-майора фон Штофельна. Як підсумував запорозький депутат, «... а не для // јного они сие дѣлають, какъ толко для одной // ‘ волокити...» [6, арк. 26–26 зв.].

Позиції Коша у розглядуваній справі зміцніли завдяки затриманню другого злодія – Х. Куща, який підтвердив свідчення К. Ряс-

ного. Січ повторно звернулася до К. фон Штофельна із пропозицією продовжити дізнання. Тож 14 жовтня 1766 р. у Старосамарському ретраншементі відбулася очна ставка, під час якої обидва конокради підтвердили свої показання про те, що замовником крадіжки був Я. Брутков. Папери знову «помандрували» на Українську лінію [6, арк. 39–40].

Зрештою, робота комісії саме у Старій Самарі на цьому припинилася. Справу було передано до ландміліцького суду в Олексіївській фортеці, куди в березні 1767 р. прибув запорозький депутат Степан Биковський із конвоєм та К. Рясним і Х. Кущем. Цікаво, що у початковій інструкції Коша як депутат фігурує І. Мосуровський, який починав справу. Але, прибувши наприкінці січня 1767 р. до Самарчика, старшина зліг з високою температурою, і справу остаточно завершили на початку квітня засудженням Я. Бруткова та його спільників [6, арк. 68–74, 86–87].

Підводячи підсумки, зазначимо, що спільні комісії, які розглядали конфлікти між російськими військовими у Вольностях та запорозьким населенням, мали гарантувати нормальну взаємодію між цими групами. У той же час наявність різних юрисдикцій (паланка та Кіш у запорожців, офіцерський корпус та ландміліцький суд у росіян) суттєво заважала пошуку істини та винесенню правдивих вироків. Слід зважити і на бажання захистити члена своєї групи. До того ж, як впливає з викладеного, офіцери самі іноді вдавалися до протизаконних дій, що також негативно впливало на перебіг процесу. Але в той же час обмежена інформація про дію комісій у питаннях звичайного забезпечення дозволяє говорити про наявність нормальної взаємодії між обома сторонами.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі, оп. 1, спр. 35.
2. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 39.
3. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 40.
4. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 64.
5. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 128.
6. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 196.
7. *Бінкевич В.* Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: краєзнавчий нарис / В. Бінкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
8. *Векленко В.* Нателные кресты Самари – Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
9. *Векленко В.* Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // *Укр. археограф. щорічник.* – Вип. 8 / 9. – К.; Н.-Й., 2004. – С. 190–221.
10. *Історія міста Дніпропетровська* / за ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.

11. Ковальова І. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко // Січеслав. альманах. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 21–35.
12. Ковальова І. Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов // Гуманітар. журн. – № 1 / 2. – Д., 2004. – С. 66–72.
13. Ковальова І. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.
14. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008.
15. Репан О. Палімпсест: поселення XVI – XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
16. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.
17. Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста / В. Старостін. – Д., 2004.
18. Шалобудов В. Знахідки фальшивих півтораків Сигизмунда III на території козацького містечка Самарь / В. Шалобудов // Наддніпрянська Україна. – Вип. 2. – Д., 2003. – С. 247–250.
19. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990.

Надійшла до редакції 03.10.2011